Kwartalnik Historyczny
Rocznik CXXXIII, 2026, 1
PL ISSN 0023-5903

TADEUSZ WOLSZA

https://orcid.org/0000-0002-4652-2838
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk
Wydział Nauk o Polityce i Administracji
Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

PIERWSZY TOM KONTYNUACJI EDYCJI PROTOKOŁÓW RADY MINISTRÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ NA UCHODŹSTWIE. UWAGI KRYTYCZNE*

Abstrakt: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (na uchodźstwie) 1945–1990*, t. 1: *Wrzesień 1945 — lipiec 1946* to ważne źródło historyczne do badań powojennych dziejów polskiej emigracji. Dokumenty z omawianego tomu dotyczą różnych zagadnień z zakresu polityki zagranicznej, spraw militarnych oraz życia codziennego. Potwierdzają również, że celem władz polskich w Londynie była próba stworzenia Polskiego Państwa na Uchodźstwie.

Słowa kluczowe: emigracja, rząd RP na uchodźstwie, zbrodnia katyńska, życie codzienne.

Abstract: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (na uchodźstwie) 1945–1990*, t. 1: *Wrzesień 1945 — lipiec 1946* [Minutes of the Meetings of the Council of Ministers of the Republic of Poland (in Exile) 1945–1990, vol. 1: September 1945 — July 1946], is an important source for the study of post-war Polish emigration. The documents cover topics such as foreign policy, military affairs, and daily life. They show that the Polish authorities in London's main goal was to establish a Polish State in Exile.

Keywords: emigration, Polish Government-in-Exile, Katyn Massacre, everyday life.

* *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (na uchodźstwie) 1945–1990*, t. 1: *Wrzesień 1945 — lipiec 1946*, red. Jarosław Rabiński, oprac. dokumentów Bartosz Czajka, Michał Dworski, Jarosław Rabiński, Kamil Świderski, kwerendy uzupełniające Jadwiga Kowalska, Lublin 2024, Wydawnictwo KUL, ss. 359.

http://doi.org/10.12775/KH.2026.133.1.06

http://rcin.org.pl

Recenzowana praca stanowi kontynuację wydanych staraniem Polskiej Akademii Umiejętności oraz Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS) w latach 1994–2010 ośmiu tomów *Protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej* (za lata 1939–1945). Wydawcy serii doprowadzili dokumentację do 24 sierpnia 1945 r. Ostatni zaś tom (9) — suplementy — obejmuje materiały pominięte w poprzednich tomach[1]. Wymieniony cykl wydawnictw źródeł dopełnia inna publikacja — *Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991*, przygotowana do druku przez Andrzeja Suchcitza, Wojciecha Rojka i Ludwika Maika (Londyn 1997).

Dokumentacja pomieszczona w tomach wojennych, dotycząca działalności rządu RP, była i jest nadal cennym źródłem do historii Polski i powszechnej lat II wojny światowej, wręcz kopalnią unikatowej wiedzy, z której korzystali badacze różnych dyscyplin nauk: humanistycznych, społecznych i teologicznych. Protokoły rządu RP pod prezesurą gen. Władysława Sikorskiego (1939–1943), Stanisława Mikołajczyka (1943–1944) i Tomasza Arciszewskiego (1944–1947) oraz pozostałe materiały tej samej proweniencji dały możliwość przygotowania do druku kilku monografii i studiów poświęconych działalności władz RP w latach 1939–1945, napisanych przez Eugeniusza Duraczyńskiego, Magdalenę Hułas, Zdzisława Derwińskiego i Andrzeja Suchcitza[2], kilku prac dotyczących parlamentaryzmu na emigracji[3], odnoszących się do polityki zagranicznej[4] oraz co

---

[1] *Dokumenty rządu RP na obczyźnie. Suplementy do tomów I–VIII protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej październik 1939 — sierpień 1945*, oprac. W. Rojek, współpr. A. Suchcitz, Kraków 2010.

[2] E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993; M. Hułas, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 — lipiec 1943*, Warszawa 1996; Z. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki. Polityka zagraniczna rządu Rzeczypospolitej Polskiej obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipiec 1943 — 28 listopad 1944)*, Melbourne 2015; A. Suchcitz, *Rząd Tomasza Arciszewskiego listopad 1944 — lipiec 1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Z. Błażyński, Londyn 1994, s. 356–385.

[3] E. Duraczyński, R. Turkowski, *O Polsce na uchodźstwie. Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, Warszawa 1997; R. Turkowski, *Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie*, s. 386–454.

[4] M.K. Kamiński, *Zarys polityki zagranicznej rządu RP na obczyźnie 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie*, s. 636–773; idem, *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943*, Warszawa 2005; T. Kisielewski, *Federacja Środkowo-Europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Warszawa 1991; J. Tebinka, *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Warszawa 1998; *Droga ku wojnie. Polityka europejska i amerykańska w przededniu II wojny światowej*, red. T. Kisielewski, Bydgoszcz 1999; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*,

http://rcin.org.pl

najmniej kilkudziesięciu o sprawach militarnych[5]. Badacze uwzględnili również dzieje poszczególnych partii i stronnictw politycznych tzw. grubej czwórki [Polska Partia Socjalistyczna (dalej: PPS), Stronnictwo Narodowe (dalej: SN), Stronnictwo Ludowe, Stronnictwo Pracy (dalej: SP)[6]] oraz tych ugrupowań, które zawiązały się już poza krajem, w „polskim Londynie", takich jak: Liga Niepodległości Polski, Stronnictwo Ludowe „Wolność", Polski Ruch Wolnościowy Niepodległość i Demokracja (dalej: PRW NiD), Niezależna Grupa Społeczna, Związek Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej, Polskie Stronnictwo Demokratyczne, Związek Socjalistów Polskich i Polskie Stronnictwo Ludowe — Odłam Jedność Ludowa[7]. Imponująco prezentuje się również bibliografia biografistyki polskiej emigracji wojennej i powojennej, mierzona pracami poświęconymi politykom, generałom, dziennikarzom, pisarzom, artystom, naukowcom i nawet sportowcom. Swoich biografii, mniej lub bardziej szczegółowych, doczekali się m.in. rozpoznawalni politycy, niektórzy w mundurach: Józef Haller, Tadeusz Katelbach, Adam Koc, Stefan Korboński, Stanisław Kot,

---

Warszawa 2003; P. Ceranka, *Urząd Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, Warszawa 2021.

[5] Z. Wawer, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 — marzec 1942*, Warszawa 2001; idem, *Monte Cassino. Walki 2. Korpusu Polskiego*, Warszawa 2009; idem, *Organizacja polskich wojsk lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Warszawa 1992; *Od Ankony do Bolonii 1944–1945. Studia i materiały do dziejów 2. Korpusu Polskiego*, red. nauk. W. Handke, Z. Jóźwiak, B. Polak, M. Polak, Leszno 2016; *Bitwy generała Władysława Andersa*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Jóźwiak, Leszno 2007; *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012; T.A. Wysocki, *1 Polska Dywizja Pancerna 1939–1947. Geneza i dzieje*, Warszawa 1994; *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. P. Chmielowiec, K.A. Tochman, Rzeszów–Warszawa 2019; Z. Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa 2009.

[6] A. Siwik, *PPS na emigracji w latach 1945–1956*, Kraków 1998; eadem, *Polskie uchodźstwo polityczne. Socjaliści na emigracji w latach 1956–1990*, Kraków 2002; K. Kaczmarski, *O Wielką Polskę na wojennym wychodźstwie. Stronnictwo Narodowe wobec rządu gen. Władysław Sikorskiego (1939–1943)*, Rzeszów 2013; *Polski ruch ludowy na emigracji (1944–1954). Dokumenty i materiały*, cz. 1, nota wydawnicza, wprow., oprac. i wybór R. Turkowski, Kielce 2005; *Polski ruch ludowy na emigracji (1954–1968). Dokumenty i materiały*, cz. 2, nota wydawnicza, wprow., oprac. i wybór R. Turkowski, Warszawa 2006; J. Rabiński, *Stronnictwo Pracy we władzach naczelnych Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939–1945*, Lublin 2012.

[7] A. Adamczyk, *Piłsudczycy w izolacji (1939–1954). Studium z dziejów struktur i myśli politycznej*, Bełchatów–Warszawa 2008; A. Trudzik, *Polski Ruch Wolnościowy „Niepodległość i Demokracja" i jego organ prasowy — „Trybuna". Dzieje ruchu, periodyku i innych czasopism wydawanych przez PRW „NiD"*, Warszawa 2009; idem, *Myśl społeczno-polityczna Polskiego Ruchu Wolnościowego (PRW „NiD") w latach 1945–1955*, Warszawa 2010; S. Łukasiewicz, *Partia w warunkach emigracji. Dylematy Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja" 1945–1994*, Lublin–Warszawa 2014; P. Gotowiecki, *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziem Północno-Wschodnich RP (1942–1955)*, Warszawa 2012.

http://rcin.org.pl

Marian Kukiel, Stanisław Mikołajczyk, Tadeusz Romer, Kazimierz Sosnkowski i Edward Szczepanik[8]. Z grona dziennikarzy i naukowców zostały już opisane losy m.in. znanego publicysty Zygmunta Nowakowskiego oraz kilku wybitnych profesorów: Oskara Haleckiego, Stanisława Kościałkowskiego i Henryka Paszkiewicza[9]. Z kolei z wysokich oficerów Polskich Sił Zbrojnych (dalej: PSZ) dysponujemy biografiami admirała i generałów: Władysława Andersa, Bronisława Ducha, Kazimierza Glabisza, Stanisława Maczka, Romana Szymańskiego, Józefa Unruga i Lucjana Żeligowskiego[10]. Nie sposób też pominąć w tym miejscu znaczących prac na temat prezydentów RP na uchodźstwie[11]. Bohaterem zbiorowym byli niewątpliwie

[8] A. Paczkowski, *Stanisław Mikołajczyk, czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa 1991; I. Wojewódzki, *Kazimierz Sosnkowski podczas II wojny światowej. Książę niezłomny czy Hamlet w mundurze*, Warszawa 2009; T. Katelbach, *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia publicznego Kazimierza Sosnkowskiego*, prolog S. Cenckiewicz, oprac. J. Kirszak, Łomianki–Warszawa 2017; R. Habielski, *W służbie teraźniejszości. Glosa do twórczości Mariana Kukiela*, w: M. Kukiel, *Historia w służbie teraźniejszości i inne pisma emigracyjne*, słowo wstępne, wybór i oprac. R. Habielski, Warszawa 1994, s. 5–27; J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997; M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007; *„Błękitna Armia" i jej dowódca gen. Józef Haller*, red. B. Kopka, J. Tarczyński, Warszawa 2017; J. Mierzwa, *Pułkownik Adam Koc. Biografia polityczne*, Kraków 2006; T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000; B. Szubtarska, *Niezwykłe misje... Tadeusz Romer (1894–1978) dyplomata RP w świecie dyktatur i wojen*, Piotrków Trybunalski 2014; A. Sudoł, *Edward Franciszek Szczepanik. Ostatni premier rządu RP na uchodźstwie*, Bydgoszcz 2009; P. Stanek, *Stefan Korboński (1901–1989). Działalność polityczna i społeczna*, Warszawa 2014; S. Cenckiewicz, *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa 2005; W. Hładkiewicz, *Elita polityczna emigracji polskiej w Londynie 1945–1972*, Zielona Góra 1997.

[9] P. Chojnacki, *Reemigrejtan. Kiedy Zygmunt Nowakowski wróci wreszcie do Krakowa?!*, Kraków 2019; *Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony*, red. M. Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016; *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, red. M. Dąbrowska, t. 1–3, Warszawa–Łódź 2012–2014; R. Habielski, *Niezłomni, nieprzejednani. Emigracyjne „Wiadomości" i ich krąg 1940–1981*, Warszawa 1991; *„Zeszyty Historyczne" z perspektywy półwiecza*, red. S.M. Nowinowski, R. Stobiecki, Warszawa 2017; *Henryk Paszkiewicz wydobyty z zapomnienia*, red. M. Dąbrowska, Łódź–Warszawa 2019.

[10] G. Wieczorek, *Generał Kazimierz Glabisz (1893–1981). Zarys biografii*, Gorzów Wielkopolski 2007; P. Potomski, *Generał broni Stanisław Władysław Maczek (1892–1994)*, Warszawa 2008; S. Kamiński, *Generał dywizji Bronisław Bolesław Duch (1896–1980)*, Warszawa 2010; J. Kirszak, *Generał Roman Szymański. Żołnierz Pierwszej Kompanii Kadrowej, zdobywca Monte Cassino*, Warszawa 2019; M. Borowiak, *Admirał. Biografia Józefa Unruga*, Gdańsk 2004; D. Fabisz, *Generał Lucjan Żeligowski 1865–1947. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007; P. Ziętara, *Anders, Korboński, Sieniewicz... Szkice z dziejów Drugiej Wielkiej Emigracji*, Łomianki 2016.

[11] *Poczet prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie w latach 1939–1990*, red. nauk. R. Habielski, Białystok 2015. Tom zawiera m.in. biografie Władysława Raczkiewicza (pióra Mirosława Dymarskiego), Augusta Zaleskiego (pióra Marka Kornata),

http://rcin.org.pl

sportowcy (w tym olimpijczycy), którzy w czasie wojny [w strukturach Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich oraz 2 Korpusu Polskiego (dalej: KP)] i po jej zakończeniu już w „polskim Londynie" kontynuowali kariery rozpoczęte jeszcze w latach 1918–1939[12].

Materiały, które znajdują się w recenzowanej publikacji, zawierają dane i informacje na temat uczestnictwa w posiedzeniach Rady Ministrów co najmniej kilkudziesięciu ekspertów różnych specjalności (np. polityki zagranicznej, mediów, wojskowości, kultury, oświaty i edukacji, Kościoła katolickiego, spraw krajowych itd.). W końcu nie można zapomnieć o problemach dotyczących codzienności emigracyjnej, zwłaszcza tych rodaków, którzy nie zdecydowali się na powrót do kraju, m.in. z powodów politycznych. O ile tytułowa dokumentacja daje możliwość omówienia epizodów z życia kilkuset znanych postaci z „Warszawy nad Tamizą", o tyle nie uwzględnia tych, którzy zaangażowali się w kompromitującą współpracę z komunistycznymi służbami specjalnymi oraz tzw. prasą prokrajową. Ten aspekt zagadnienia został wyjaśniony dopiero niedawno na bazie materiałów krajowych (wytworzonych przez Urząd Bezpieczeństwa), znajdujących się obecnie w AIPN (np. głośna sprawa agenta „Ważnego", czyli premiera Hugona Hankego oraz kilku innych znanych postaci z kręgów emigracyjnych[13]).

Po przedwczesnej śmierci Wojciecha Rojka, wybitnego krakowskiego historyka zajmującego się dziejami polskiej emigracji wojennej

---

Stanisława Ostrowskiego (pióra Pawła Libery), Edwarda Raczyńskiego (pióra Piotra Kardeli), Kazimierza Sabbata (pióra Jacka Krzysztofa Danela) i Ryszarda Kaczorowskiego (pióra Krzysztofa Tarki). Oprócz wymienionej publikacji dysponujemy innymi pracami: J.K. Danel, *Orędownik niepodległości. Kazimierz Sabbat 1913–1989*, Kraków 2015; *Londyńska reduta*, t. 1: *Władysław Raczkiewicz (1885–1947)*, red. nauk. J. Kłaczkow, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017; *Londyńska reduta*, t. 2: *Prezydenci RP na uchodźstwie i działalność polskiej emigracji niepodległościowej*, red. nauk. J. Kłaczkow, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017; K. Kania, *Edward Bernard Raczyński 1891–1993. Dyplomata i polityk*, Warszawa 2014; *Życie i działalność Prezydenta RP na uchodźstwie Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie*, red. P. Gotowiecki, Ostrowiec Świętokrzyski 2015; M. Szczerbiński, *Harcerz, żołnierz, polityk — Ryszarda Kaczorowskiego służba ojczyźnie*, w: *Z dziejów Polski i emigracji (1939–1989). Księga dedykowana byłemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Ryszardowi Kaczorowskiemu*, red. M. Szczerbiński, T. Wolsza, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 19–25.

[12] T. Wolsza, *Sport i kultura fizyczna w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich oraz 2 Korpusie Polskim (1940–1946)*, Warszawa 2025.

[13] Szerzej: K. Tarka, *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2009; P. Machcewicz, *„Monachijska menażeria". Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*, Warszawa 2007; W. Bagieński, *Przyczynek do historii emigracyjnej prasy „prokrajowej"*, w: *Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego 1945–1990*, red. T. Wolsza, S. Ligarski, Warszawa 2010, s. 301–335.

http://rcin.org.pl

i powojennej, dalsza edycja dokumentów rządu RP na uchodźstwie stała przez kilka lat pod znakiem zapytania. Zadania, jak sądzę odpowiedzialnego, podjął się dopiero niedawno zespół pod kierunkiem Jarosława Rabińskiego z Centrum Badań nad Historią Polskiego Państwa na Uchodźstwie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego[14]. Opracowaniem dokumentacji zajęli się młodzi badacze: Bartosz Czajka, Michał Dworski i Kamil Świderski. W prace poszukiwawcze brakujących załączników włączyła się natomiast Jadwiga Kowalska, na co dzień pracownik Archiwum IPMS. Jeśli chodzi o kierownika projektu, to legitymuje się on sporym i cennym dorobkiem z zakresu dziejów emigracji wojennej i powojennej. W ostatnim czasie opublikował m.in. monografię dotyczącą SP[15]. Z zespołem wydaje ponadto *Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego* (ukazały się trzy tomy z tej serii). Jest również współredaktorem (wraz z Dworskim i Czajką) dokumentacji Rady Narodowej pierwszej kadencji oraz słownika biograficznego członków Rady Narodowej[16]. Przygotował też do druku cenną pracę zbiorową na temat badań i perspektyw badawczych związanych z Polskim Państwem na Uchodźstwie 1939–1991[17]. Zwracam w tym miejscu uwagę na ważną konstatację wydawców, którzy Drugą Wielką Emigrację (pomysł wprowadzony do obiegu naukowego przez Andrzeja Friszkego, Rafała Habielskiego i Pawła Machcewicza[18]) zmienili na Polskie Państwo na Uchodźstwie. Uważam ów pomysł za interesujący i godny podkreślenia. Zresztą 15 lat temu zaproponowałem takie właśnie rozwiązanie problemu dla okresu powojennego w dziejach polskiej emigracji zlokalizowanej na Wyspach Brytyjskich i dla Polaków rozproszonych po całym świecie. Sprawa dotyczyła zadań, przed którymi stały wówczas władze RP na uchodźstwie: „odtworzenie instytucji państwowych stanowiących, obok rządu i prezydenta, podstawę do działalności państwa polskiego na obczyźnie, w tym skarbu narodowego, parlamentu, instytucji kontrolnych, oraz wytyczenie zasad związanych z ewentualnym powrotem do kraju emigracyjnego

[14] Szerzej na temat centrum: M. Dworski, *Centrum Badań nad Historią Polskiego Państwa na Uchodźstwie KUL (wersja zaktualizowana)*, w: *Materiały z I Zjazdu badaczy Polonii*, oprac. J. Gołębiowski, M. Furtak, Lublin 2022, s. 89–96.

[15] J. Rabiński, op. cit.

[16] *Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej. Posiedzenia plenarne*, t. 1: *Styczeń 1940 — czerwiec 1940*, red. J. Rabiński, B. Czajka, oprac. dokumentów B. Czajka, M. Dworski, J. Kowalska, K. Świderski, Lublin 2023; *Słownik biograficzny Polskiego Państwa na Uchodźstwie*, t. 1: *Członkowie I i II Rady Narodowej RP*, Lublin 2022, t. 2: *Członkowie III i IV Rady Narodowej RP*, Lublin 2024.

[17] *Polskie Państwo na Uchodźstwie 1939–1991. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. J. Rabiński, M. Dworski, Lublin 2024.

[18] Mam tu na myśli wspólny tytuł trzytomowej pracy: *Druga Wielka Emigracja*.

http://rcin.org.pl

establishmentu"[19]. Wymienione instytucje: szeroko rozumiane władze RP (rząd, prezydent), skarb narodowy, emigracyjny parlament oraz Najwyższa Izba Kontroli to nic innego jak próba odtworzenia państwa na uchodźstwie. Jest też jak najbardziej zrozumiałe, że ów proces z konieczności rozkładał się w czasie, np. z uwagi na rozproszenie polityków oraz wysokich oficerów i żołnierzy PSZ po świecie, co wiązało się z ich opóźnieniem w dotarciu na Wyspy Brytyjskie. Sprawa zyskała rangę naglącej w 1946 r., w momencie gdy na Wyspy Brytyjskie przybyły z Włoch transporty z żołnierzami 2 KP oraz tysiące naszych rodaków z innych części Europy, którzy nie zdecydowali się na powrót do Polski (np. z Niemiec). W 1946 r. władze brytyjskie podjęły ponadto decyzję o powołaniu Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia (dalej: PKPR), który był przygotowany z myślą o tych żołnierzach polskich (m.in. tzw. opornych), którzy pomimo nacisków odmówili wyjazdu do sowietyzowanego kraju. Niemniej istotnym argumentem było również i to, że we wrześniu 1949 r. w Wielkiej Brytanii przebywało jeszcze 90 tys. byłych żołnierzy Wojska Polskiego (dalej: WP)[20]. Należy również pamiętać, że wszelkie zabiegi w kierunku stworzenia państwa na uchodźstwie nie były jedyną formą aktywności społeczno-politycznej Polaków przebywających poza krajem od 1945 r. Nie wszyscy z nich dostrzegali potrzebę uczestniczenia w inicjatywach rządowych.

Jeśli chodzi o konstrukcję wewnętrzną recenzowanej publikacji, to składa się ona ze wstępu, noty edytorskiej, szczegółowego spisu umieszczonych protokołów z załącznikami i aneksami, protokołów z posiedzeń rządu RP oraz indeksu nazwisk. Niestety zabrakło indeksu rzeczowego. Omawiany tom nie zawiera również bibliografii. Wydawcy wyjaśnili w nocie edytorskiej, że protokoły i załączniki zostały opatrzone pełnym aparatem naukowym, aneksy zaś jedynie niezbędnymi przypisami tekstowymi. Ostatecznie umieścili w tomie zapis w wersji *in extenso* 54 plenarnych posiedzeń Rady Ministrów z załącznikami. Historykom nie udało się niestety odszukać wszystkich załączników, co można uznać za mankament recenzowanej pracy. W sprawie biografii uwzględnionych postaci zdecydowali się na zawężenie faktografii do lat wojny i okresu powojennego.

Przywołana w tomie dokumentacja obejmuje okres począwszy od narady z 4 września 1945 r., a skończywszy na 31 lipca 1946 r. Dolna cezura jest jak najbardziej zrozumiała, bowiem rozpoczynające tom posiedzenie z 4 września stanowi kontynuację ostatniej narady wojennej z sierpnia

[19] T. Wolsza, *Rząd bez władzy? Uwagi na temat działalności rządu RP na obczyźnie w latach 1939–1989. Przegląd i postulaty badawcze*, DN 42, 2010, 4, s. 111.

[20] R. Turkowski, *Parlamentaryzm polski na uchodźstwie 1945–1972*, Warszawa 2001, s. 99.

http://rcin.org.pl

1945 r., pomieszczonej w tomie 8. W precyzyjny sposób wydawcy nie wyjaśnili natomiast górnej cezury. W tej kwestii nadmienili, że „uwzględniony w niniejszym tomie okres to również czas formowania ram prawnych dla obecności tysięcy żołnierzy i oficerów Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii. Po uznaniu przez mocarstwa legalności Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej władze brytyjskie rozpoczęły kampanię zachęcającą żołnierzy polskich do powrotu do kraju" (s. 12). Cezurę, jak przypuszczam, może stanowić jeszcze paryska konferencja 21 państw, które uczestniczyły w II wojnie światowej przeciwko Niemcom i ich satelitom (Polskę reprezentowała delegacja z Warszawy). Konferencja rozpoczęła się 29 lipca 1946 r. Władze RP na uchodźstwie przygotowały wówczas specjalną notę protestującą (datowaną na 24 VII 1946), a minister Adam Tarnowski skierował telegram do Anthony'ego Edena i Jamesa Byrnesa[21].

Oprócz protokołów z posiedzeń rządu czytelnik ma do dyspozycji aneksy z niektórymi odnalezionymi załącznikami oraz innymi dokumentami, o których dyskutowali ministrowie. Już w tym miejscu pragnę zauważyć, że historykom nie udało się dotrzeć do kilku ważnych dokumentów, głównie odezw, not i memorandów. W przypisach nie uwzględnili nawet ich streszczeń bądź fragmentów zaczerpniętych z dostępnej literatury przedmiotu. Zresztą luki w wykorzystanej literaturze przedmiotu stanowią poważny mankament recenzowanej pracy. Ku swemu zdumieniu spostrzegłem, że wydawcy pominęli kilka kluczowych monografii na temat władz emigracyjnych po II wojnie światowej, w tym prace przygotowane na podstawie m.in. protokołów posiedzeń Rady Ministrów pod prezesurą Tomasza Arciszewskiego oraz innych ważnych dokumentów[22]. To nie jedyne publikacje, które nie zaistniały w aparacie naukowym

[21] W dokumencie zaadresowanym do przewodniczących poszczególnych delegacji premier Arciszewski i minister Tarnowski stwierdzili m.in., że na tej konferencji Rzeczpospolita Polska nie jest reprezentowana. „Nie może bowiem być uważana za reprezentację Polski delegacja narzuconej z zewnątrz Narodowi Polskiemu administracji warszawskiej, zwanej «Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej»", *Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991*, oprac. i red. A. Suchcitz, W. Rojek, L. Maik, Londyn 1997, s. 53.

[22] Chronologicznie jako pierwsza ujrzała światło dzienne praca Tadeusza Wolszy, *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945–1950*, Warszawa 1998; nieco później *Druga Wielka Emigracja 1945–1990*, na którą złożyły się następujące monografie: A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999; P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999; R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999. Ponadto zagubili inną monografię Tadeusza Wolszy, *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/45–1953*, Warszawa 2005.

http://rcin.org.pl

recenzowanego tomu. Edytorzy nie uwzględnili, przy omówieniu zagadnień militarnych, dorobku zarówno Andrzeja Zaćmińskiego, jak i Mieczysława Nurka[23]. Z kolei w sprawach parlamentaryzmu emigracyjnego (związanych z działalnością Rady Narodowej) zostały całkowicie pominięte prace Romualda Turkowskiego[24]. Wydawcy z niezrozumiałych mi powodów nie odwołali się również do publikacji specjalistów badających działalność partii i stronnictw politycznych wchodzących w skład rządu emigracyjnego lub będących w opozycji. Mam tu na myśli kilka prac na temat SN, PPS, Ligi Niepodległości Polski, PRW NiD oraz Polskiego Stronnictwa Ludowego. Konkretne przykłady wskażę w dalszej części rozważań.

Jeśli chodzi o zawartość merytoryczną protokołów, to dają one możliwość zapoznania się z głównymi kierunkami działalności Rady Ministrów po zakończeniu wojny i — niestety — po utracie przez rząd uznania wielkich mocarstw (co w sytuacji USA i Wielkiej Brytanii miało miejsce 5 lipca 1945 r., a Francja uczyniła to wcześniej, w ostatnim dniu czerwca). Sytuacja wówczas powstała z perspektywy „polskiego Londynu" okazała się wręcz dramatyczna. Wszak rząd Arciszewskiego (który pozwoliłem sobie przed laty nazwać „rządem oporu"[25]) przez część swojego urzędowania, od 29 listopada 1944 r. do końca wojny, był wiernym sojusznikiem Anglosasów, po utracie zaś wsparcia niedawnych sprzymierzeńców stracił rację bytu. Można skonstatować, że Anglicy i Amerykanie pozostawili władze RP na obczyźnie w sytuacji bez wyjścia. Powrót do kraju w jakimkolwiek kształcie był nie do zrealizowania z uwagi na sowietyzację Polski, z kolei pozostanie na emigracji równało się jego całkowitej marginalizacji. Liderzy polskiej emigracji wybrali drugie rozwiązanie. Postanowili pozostać w „Warszawie nad Tamizą" i podjąć się trudnego zadania zbudowania „Polski poza Polską", czyli państwa na obczyźnie. Jeden z najważniejszych dokumentów odnośnie do rozmieszczenia i zatrudnienia emigrantów przyjęli 6 listopada 1945 r. „Rząd dostrzegał potrzebę zaplanowania działań w celu skoncentrowania polskiego uchodźstwa i skupienia jej na kontynencie europejskim. Za najlepszy obszar dla zamieszkania i zatrudnienia polskiej emigracji uznano Francję i Belgię. Podkreślono konieczność zabezpieczenia możliwości rozwoju życia kulturalnego oraz gospodarczego polskiego uchodźstwa"[26]. Dokumenty Rady Ministrów,

[23] A. Zaćmiński, *Emigracja polska w Wielkiej Brytanii wobec możliwości wybuchu III wojny światowej 1945–1954*, Bydgoszcz 2003; M. Nurek, *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009.

[24] R. Turkowski, *Parlamentaryzm polski*, passim.

[25] T. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie*, s. 18.

[26] J. Rabiński, *Wstęp*, w: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1, s. 12. Autor wstępu, bez cienia wątpliwości, pominął w tym miejscu jeszcze inny

http://rcin.org.pl

odnoszące się już do okresu powojennego, wskazują na aktywną działalność władz RP w zakresie polityki społecznej dotyczącej losów Polaków poza krajem (np. nauka języka w kraju osiedlenia, zatrudnienie, edukacja, kultura, pomoc socjalna dla rodaków w Niemczech, Francji i na Bliskim Wschodzie, możliwość powrotu do Polski) oraz spraw związanych z kontaktami międzynarodowymi (demobilizacja i przyszłość PSZ, dyslokacja 2 KP z Półwyspu Apenińskiego na Wyspy Brytyjskie, PKPR, londyńska parada zwycięstwa w czerwcu 1946 r., kalkulacje związane z możliwością wybuchu III wojny światowej, przyszłość polskich placówek kulturalnych i naukowych poza krajem, osądzenie zbrodniarzy niemieckich). Ważne miejsce zajęły ponadto problemy dotyczące oceny sytuacji politycznej w Polsce, która znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Władze na obczyźnie w latach 1945–1946 nader często wracały również do sprawy zbrodni katyńskiej popełnionej przez NKWD w 1940 r. Oprócz tego rząd obradował nad drobnymi problemami bieżącymi oraz personalnymi. Tę wiedzę można w przyszłości wykorzystać, opracowując różnego rodzaju słowniki biograficzne.

Problem wyjaśnienia okoliczności zbrodni katyńskiej po zakończeniu działań wojennych pojawił się na posiedzeniach rządu po raz pierwszy w związku z procesem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze. 23 października 1945 r. minister Bronisław Kuśnierz przekazał informację pozostałym członkom gabinetu Arciszewskiego, że „ze strony czynników brytyjskich i amerykańskich zarysowuje się duże zainteresowanie sprawą Katynia, co stwarza konieczność zgromadzenia i opracowania dokładnych materiałów, oświetlających tę sprawę" (s. 66). Z następnego komunikatu rządu, z 6 listopada 1945 r., można się dowiedzieć, że sprawą zainteresował się również parlament brytyjski. Minister informacji i dokumentacji Adam Pragier podkreślił, że przekaże angielsko-polskiej grupie parlamentarnej materiały zgromadzone przez Ministerstwo Sprawiedliwości. Jednocześnie członkowie Rady Ministrów zwrócili uwagę, żeby „wznowienie sprawy katyńskiej nie nosiło cech tendencji osłabienia oskarżeń, dotyczących zbrodni niemieckich" (s. 66). Z informacji gen. Kukiela, kierownika Ministerstwa Obrony

ważny aspekt wydarzenia. Sprawa dotyczyła przyszłości WP i grożącego niebezpieczeństwa jego rozproszenia po całym świecie. Lokalizacja byłych żołnierzy na kontynencie europejskim (w ramach PKPR) dawała możliwość, na wypadek wybuchu konfliktu międzynarodowego, ponownego powołania ich do służby w szybkim terminie i skoszarowania m.in. na Wyspach Brytyjskich w ramach odtworzonego korpusu. PSZ były wówczas szacowane na około 175–200 tys. żołnierzy, W. Jędrzejewicz, *Polonia amerykańska w polityce polskiej. Historia Komitetu Narodowego Amerykanów Polskiego Pochodzenia*, Łomianki 2006, s. 225.

http://rcin.org.pl

Narodowej, wynika, że 15 lutego 1946 r. jego resort przygotował ostateczne opracowanie na temat zbrodni do „użytku zewnętrznego". Niewykluczone, że dokument, tak sądzę, został sporządzony ponadto z myślą o wyjeździe gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego do USA, a nagłośnienie opracowania zbiegło się z datą wystąpienia sowieckiego prokuratora Jurija Pokrowskiego (Jirij Pokrovskij) w Norymberdze, w którym uznał on zbrodnię katyńską za ludobójstwo — o czym wydawcy recenzowanego tomu w ogóle nie wspomnieli. Natomiast wyjazd byłego dowódcy Armii Krajowej do USA, jeśli chodzi o Katyń, zakończył się znaczącym sukcesem. Z protokołu datowanego na 29 czerwca 1946 r. wynika, że generał przywiózł obietnicę nagłośnienia zbrodni sowieckiej z wiosny 1940 r. na łamach „Reader's Digest", czasopisma niezwykle poczytnego w USA. Dla polskiej emigracji wojennej i powojennej, odnośnie do nagłośnienia wśród Amerykanów sowieckiej odpowiedzialności za mord na polskich oficerach, był to niewątpliwie komunikat o fundamentalnym znaczeniu.

Biorąc pod uwagę cały wątek katyński w zakresie badanym przez rząd RP na uchodźstwie zastanawia to, że wydawcy tomu, ze szkodą dla całej pracy, w ogóle nie rozwinęli niektórych wątków zagadnienia, chociaż mogli wykorzystać kilka publikacji[27]. Można zatem tylko dodać na marginesie, że deklaracja ministra Kuśnierza została zrealizowana w postaci dwóch opracowań, pt. *Facts and Documentes Cocncerning Polish Prisoners of War Captured by the USRR During the 1939 Compaign* (wersja polska: *Fakty i dokumenty dotyczące polskich jeńców pojmanych w ZSRS podczas kampanii 1939 roku*) oraz *Raport on The Massacre of Polish Officers in Katyn Wood. Fact i Documents* (wersja polska: *Masowe morderstwo polskich jeńców wojennych w Katyniu*). Pracom kopiowanym na powielaczu (określanym jako „tymczasowe"), przygotowanym przez władze RP, towarzyszyły artykuły prasowe oraz działalność Amerykanina polskiego pochodzenia, płk. Henry'ego Szymanskiego, który jako oficer łącznikowy pomiędzy armią amerykańską i 2 KP zajmował się również zbrodnią katyńską. Szymanski był m.in. pośrednikiem między rządem RP na uchodźstwie i prokuratorami amerykańskimi i angielskimi oraz adwokatami niemieckich zbrodniarzy wojennych w Norymberdze, których Sowieci chcieli oskarżyć o mord katyński. W pewnym sensie jego zasługą (obok kpt. Eugeniusza Lubomirskiego) było to, że zbrodnia katyńska nie została przypisana Niemcom w końcowym dokumencie Międzynarodowego Trybunału

[27] E. Maresch, *Katyń 1940*, Warszawa 2014; T. Wolsza, *„Katyń to już na zawsze katy i katowani". W „polskim Londynie" o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956)*, Warszawa 2008, s. 48–53.

http://rcin.org.pl

Wojskowego[28]. W końcu publikacja w „Reader's Digest" ujrzała światło dzienne w 1952 r., w okresie związanym z działalnością Komisji Raya Maddena, która zebrała dokumentację o fundamentalnym znaczeniu, jeśli chodzi w wyjaśnienie okoliczności zbrodni katyńskiej[29]. Amerykanie wykorzystali również zbrodnię katyńską do własnych celów politycznych mających związek z wojną na Półwyspie Koreańskim, w której podejrzewano komunistów o zbrodnię ludobójstwa na jeńcach amerykańskich. Administracja waszyngtońska w przekazie zaadresowanym do własnego społeczeństwa serwowała m.in. hasło: „Korea = Katyń".

Kolejny ważny temat posiedzeń rządu RP na uchodźstwie odnosił się do oceny sytuacji politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej i oczywiście w sowietyzowanej Polsce. Od momentu nagłośnienia przez Niemców zbrodni katyńskiej w kwietniu 1943 r. Kreml zerwał jednostronnie stosunki dyplomatyczne z gabinetem gen. Sikorskiego i rozpoczął realizację koncepcji stworzenia w Związku Sowieckim alternatywnego rozwiązania wymierzonego w prawowity rząd polski (działający w Londynie). Władze RP, już po utracie uznania wielkich mocarstw zachodnich (Wielkiej Brytanii i USA), podejmowały różne inicjatywy utrzymania dobrych relacji z zachodnimi aliantami. Za ich pomocą dążyły też do uzyskania wpływu na sytuację w kraju. Mocnym przejawem działalności w tym kierunku był niewątpliwie list premiera rządu do ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Ernesta Bevina z 13 września 1945 r. W korespondencji, na którą brytyjski polityk nigdy nie udzielił odpowiedzi, polski premier skrytykował angielskie czasopisma, które idąc tropem propagandy komunistycznej, określały Arciszewskiego faszystą lub reakcjonistą. Premier, jeśli chodzi o sytuację w powojennej Polsce, celnie skonstatował, że była wynikiem „uległości mocarstw zachodnich wobec nacisków rosyjskich. Na kolejnych konferencjach w Moskwie, Teheranie, Jałcie i wreszcie w Poczdamie wszystkie sowieckie żądania dotyczące mojego kraju były spełniane bez zastrzeżeń. W negocjacjach między mocarstwami zachodnimi a Rosją w tej sprawie nie tylko nie konsultowano się z prawowitym

[28] T. Wolsza, *Sprawa wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej w działalności polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu (do połowy lat pięćdziesiątych)*, w: *Zbrodnia Katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 122; A. Basak, *Historia pewnej mistyfikacji. Zbrodnia katyńska przed Trybunałem Norymberskim*, Wrocław 1993.

[29] Kulisy wydarzenia T. Wolsza, *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 r.*, Poznań 2018, s. 111–113. Materiały Komisji Raya Maddena ukazały się w Polsce staraniem Instytutu Pamięci Narodowej, *Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951–1952*, wybór, wstęp, oprac. W. Wasilewski, t. 1–3, Warszawa 2017–2020.

http://rcin.org.pl

i wolnym rządem polskim, ale nie brano pod uwagę jego protestów, poświęcając tym samym interesy państwa, które jako pierwsze sprzeciwiło się agresji niemieckiej, ratując w ten sposób wolność Europy, a być może nawet całego świata. Sojusznicy Polski postanowili pozbawić ją prawie połowy terytorium, które miało zostać scedowane nie na kraj, który ją podbił, ale na sojusznika, który rzekomo ją «wyzwolił». Aby uzasadnić ten bezprecedensowy fakt, wymyślono teorię «rekompensaty» wraz z niewiarygodną koncepcją «przeniesienia polskiej siedziby narodowej na Zachód»" (s. 53–54). Centralne miejsce w korespondencji zajęły ponadto sprawy związane ze zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi. Polskie władze na uchodźstwie zaapelowały do ministra brytyjskiego o ustanowienie Międzysojuszniczej Komisji Kontroli do czasu powołania do życia legalnego rządu. W propozycji zaadresowanej do wysokiej rangi jeszcze nie tak dawnego sojuszniczego urzędnika przywołali przykłady z Grecji oraz innych krajów z Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów. Z dokumentacji związanej z działalnością władz RP wynika ponadto, że władze komunistyczne w Polsce zaakceptowały, wręcz bezdyskusyjnie, okupację kraju. W tej sprawie nota rządu Arciszewskiego z 22 października 1945 r. nie pozostawiła żadnych złudzeń. „Okupacja Polski przez wojska obcego mocarstwa jest faktem naruszającym niepodległość i suwerenność Polskiego Narodu. Jest ona sprzeczna z zasadą niemieszania się do spraw wewnętrznych suwerennego państwa. Uniemożliwia ona przeprowadzenie wolnych wyborów w Polsce, gdyż jest jasne, iż jakiekolwiek głosowanie przeprowadzone pod obecność wojska sowieckiego, nie będzie wyrazem swobodnie wyrażonej woli ludności". Z dalszej części dokumentu wynika, że obecność w Polsce sowieckich wojsk okupacyjnych stanowi duże obciążenie gospodarcze dla naszego kraju. „W tych warunkach okupacja sowiecka pogłębi straszny głód i nędzę ludności wycieńczonej długoletnią wojną i bezwzględną okupacją" (s. 71). Ministrowie doszli jeszcze do wniosku, że pobyt Armii Czerwonej w Polsce był wynikiem dyktatu Kremla. Do analizy dodali ponadto istotny argument, że władze komunistyczne w kraju nie są „rządem niepodległego państwa, lecz powolnym organem wykonawczym woli mocarstwa okupującego Polskę dla swoich własnych wojskowych i politycznych celów". Rząd RP na uchodźstwie zaapelował w podobnym brzmieniu o pomoc i interwencję do naszych rodaków w USA. Dokument, datowany na 10 listopada 1945 r., skierował na ręce przewodniczącego Kongresu Polonii Amerykańskiej. Ministrowie rządu na uchodźstwie określili władze w kraju agenturą Moskwy, odpowiedzialną za zniszczenie gospodarcze Polski i jej sowietyzację. Apel do Karola Rozmarka zawierał jednocześnie konstatację, że odpowiedzialność

http://rcin.org.pl

za taki stan rzeczy spada również na administrację amerykańską, która w Jałcie i Poczdamie pozwoliła Sowietom na urzeczywistnienie ich zaborczych planów wobec Polski i całego regionu (s. 92–93).

Następną okazję do oceny sytuacji w Polsce dało zbliżające się głosowanie ludowe zaplanowane na 30 czerwca 1946 r. Z tego powodu rząd RP na uchodźstwie ogłosił odezwę „Do Narodu Polskiego", w której referendum określił jako „manewr taktyczny zmierzający do utrwalenia uzurpowanej władzy"[30].

Władze RP w Londynie, biorąc pod uwagę rolę WP w latach II wojny światowej, po zakończeniu działań wojennych gros uwagi poświęciły sprawom związanym z przyszłością PSZ na Zachodzie, które w latach 1939–1945 były sprawdzonym sojusznikiem Francji (do czerwca 1940 r.), Wielkiej Brytanii (do końca wojny), USA (od grudnia 1941 r. do końca wojny) i Związku Sowieckiego (od czerwca 1941 r.), w myśl zasady sojusznik naszego sojusznika jest naszym sojusznikiem. Najistotniejsze problemy dotyczyły 2 KP, który w 1946 r. został przeniesiony z Włoch na Wyspy Brytyjskie, oraz brytyjskiej inicjatywy powołania do życia PKPR. Gdyby wydawcom udało się dotrzeć do raportu gen. Bora-Komorowskiego z wizyty w USA w maju i czerwcu 1946 r., pojawiłby się jeszcze jeden ważny wątek odnoszący się do utworzenia nowej struktury WP. Problem zaistniał nagle 28 maja 1946 r. W tym dniu Rada Ministrów,

[30] T. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie*, s. 173. Wydawcom recenzowanego tomu nie udało się odszukać odezwy w zbiorach IPMS w Londynie. Z tego powodu uwzględnię w tym miejscu najważniejsze wątki z dokumentu: „W tym stanie rzeczy wybory, gdyby się nawet odbyły, nie zmienią istoty położenia. Zależne ono jest bowiem od celów politycznych i pozycji, jaką zajmują dziś Sowiety na Wschodzie Europy. Walka o wolność i niepodległość nie jest zakończona. Naród polski nie pogodzi się z niewolą i, choćby walka o wyzwolenie miała trwać czas dłuższy, nie poniecha jej. Zmienione warunki wymagają jednak nowych form działania. Muszą być one różne od form, stosowanych w czasie okupacji niemieckiej. [– –] Została [– –] przerwana wszelka walka zbrojna, jako nieodpowiadająca w zmienionych warunkach, interesom narodu polskiego. Rząd wzywa społeczeństwo do niedawania posłuchu podszeptom prowokatorów i obcych agentów. Wrogom Polski może zależeć na wywołaniu stanu wrzenia wojny domowej. Pozwoliłoby to na jej krwawe stłumienie, wyniszczenie najofiarniejszych i najdzielniejszych elementów społeczeństwa i całkowite ujarzmienie Kraju. Należy odrzucić zachęty do akcji bojowej, dywersji, sabotażu i wszelkich innych działań wojennych, bez względu na to od kogo pochodzą i z jakich pobudek płyną. Walka o zachowanie samodzielnego bytu narodu, jego oblicza kulturalnego, zdrowia moralnego i sił gospodarczych toczyć się dziś musi w Kraju w innych, nie wojskowych formach. [– –] Zadaniem Kraju jest przetrwanie i nieugięta obrona podstaw bytu narodowego. Zadaniem Rządu RP wraz z ogółem Polaków na obczyźnie jest prowadzenie na gruncie międzynarodowym walki i przywrócenie Polsce wolności i niepodległości", ulotka „Do Narodu Polskiego", czerwiec 1946 r., w zbiorach autora.

http://rcin.org.pl

na wniosek gen. Kukiela, już w czasie pobytu gen. Bora-Komorowskiego w USA, postanowiła wysłać do niego dodatkową instrukcję w sprawie podjęcia rozmów z Herbertem C. Hooverem na temat przyszłości PSZ. Dokument przygotowali premier i ministrowie: Kukiel, Tarnowski, Zygmunt Berezowski, Pragier i gen. Stanisław Kopański — szef sztabu Naczelnego Wodza[31]. Jeśli zaś chodzi o rozmowy generała w USA, to wobec demobilizacji PSZ ruszył wówczas z miejsca pomysł powołania „Legjonu Pułaskiego". Bór-Komorowski w jednym z wywiadów za oceanem stwierdził na temat tej inicjatywy: „Nazywajmy ją już nim powstała «Legją Pułaskiego», skoro [Zygmunt] Berling i [Wanda] Wasilewska ukradli Kościuszkę [– –]. W każdym razie myśl została zaszczepiona i jeżeli tylko Departament Stanu nie dostanie dreszczów przerażenia na myśl, że może ona nie spodobać się [Wiaczesławowi] Mołotowowi — może jeszcze warto popracować nad tym dalej"[32].

W czasie posiedzenia rządu RP na uchodźstwie 8 marca 1946 r. gen. Kukiel zreferował projekt opinii rządu w sprawie „Założeń do planu mob. E". Jak się wydaje, plan dotyczył spraw mobilizacji całej emigracji (stąd kod „E"). Ów dokument został przygotowany przez zespół specjalistów pod kierunkiem płk. Szymańskiego na zlecenie Komitetu Obrony Państwa (w którego skład wchodzili: prezydent Władysław Raczkiewicz, gen. Bór-Komorowski — Naczelny Wódz, Tarnowski, Jan Kwapiński, Berezowski, Kuśnierz, Władysław Folkierski, gen. Kukiel i gen. Kopański)[33]. W recenzowanym wydawnictwie zabrakło dokładniejszej analizy planu, gdyż wydawcy nie dotarli do kluczowej dokumentacji. Mam tu na myśli „Założenia do planu mob. E" oraz tezy w sprawie „Planu mob. E". Z materiałów tych wynika, że najważniejszym założeniem planu była zasada dwutorowości: „Emigracja prowadzi jawną walkę o Wolność, Całość, Niepodległość. Kraj walczy o przetrwanie, broniąc duchowej niezależności narodu i samoistności jego państwowego bytu. Oszczędzamy uszczuplone siły Kraju i nie wciągamy go w nową walkę zbrojną. Ta zasada została już przyjęta przez wszystkie czynniki kierownicze. Idzie o jej konsekwentne przeprowadzenie"[34]. Z dokumentu dowiadujemy się również, że prezydent i ministrowie, na równi z generalicją, uznali powstałą sytuację PSZ za tragiczną. Rząd RP na uchodźstwie ostateczne stanowisko

[31] T. Wolsza, *Przygotowanie i przebieg wizyty gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego w USA w 1946 r. (raport ze zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum Sikorskiego w Londynie)*, DN 29, 1997, 2, s. 154.

[32] Ibidem, s. 155.

[33] Szerzej na ten temat A. Zaćmiński, op. cit., s. 55–56.

[34] Tezy w sprawie „planu mob. E", Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A.XII. 3/91, k. 1.

http://rcin.org.pl

w tej sprawie zajął 24 maja 1946 r. Był to w zasadzie stanowczy protest z uwagi na początek realizacji decyzji rządu brytyjskiego odnośnie do rozwiązania PSZ. W oświadczeniu pojawił się obszerny passus mówiący o tym, że oddziały PSZ „walczyły do końca wojny w ofiarnej służbie Rzeczypospolitej i w ścisłym braterstwie broni z siłami zbrojnymi Wielkiej Brytanii za wspólną sprawę Zjednoczonych Narodów. Wiele tysięcy Polaków poległo w bojach, wiele tysięcy doznało kalectwa. Żołnierze polscy postawą swoją po dzień dzisiejszy zasłużyli sobie na szacunek narodu brytyjskiego i innych Narodów Sprzymierzonych. [– –] Długu wobec Polski i jej Sił Zbrojnych ciążącego na jej sprzymierzonych, nie zdoła wyrównać życzliwa opieka brytyjska nad żołnierzami polskimi przemienionymi w wygnańców. Polska musi być wolna. Wtedy tylko mogliby do niej powrócić ze świadomością wypełnionego obowiązku i osiągniętego celu siedmiolecia walk i poświęceń". Wydawcy nie uwzględnili natomiast w omówieniu wydarzeń rozkazu dowódcy 2 KP, w którym gen. Anders, oprócz omówienia sukcesów militarnych na Półwyspie Apenińskim (np. Monte Cassino, Ankona, Bolonia), informował podwładnych, jaki czeka ich los. „Idziemy do W. Brytanii. Otrzymaliśmy zapewnienie, że rodziny nasze z terenu Włoch i z innych krajów Europy Zachodniej, oraz ze Środkowego Wschodu znajdą się tam razem z nami. Otrzymaliśmy również zapewnienie połączenia żołnierzy z ich rodzinami znajdującymi się na terenie Afryki, Indii, Meksyku itp."[35] W dalszej części dokumentu stwierdził, że w nowym miejscu pobytu żołnierze zostaną przyjęci do Polskiego Korpusu Przysposobienia. „Zadaniem tego Korpusu będzie przygotowywanie żołnierzy, lotników i marynarzy polskich do pracy w nowych zawodach oraz rozmieszczenie ich przy warsztatach pracy na Wyspach Brytyjskich oraz w krajach zamorskich"[36]. Rozkaz kończył się komunikatem: „Pójdziemy z ziemi włoskiej poprzez ziemię brytyjską — a jutro nie wiadomo poprzez jaki szlak — do Polski prawdziwej, której żadne serce polskie nie wyobraża sobie bez LWOWA i WILNA. Z drogi tej, która jest naszą drogą historyczną, nie zejdziemy. Nasza służba nie kończy się, nasz pochód do Polski Wolnej, Całej i Niepodległej trwa!"[37].

Wątek wojskowy zamyka posiedzenie rządu 25 czerwca 1946 r., podczas którego gabinet Arciszewskiego zapoznał się z pomysłem władz brytyjskich dotyczącym wcielenia polskich żołnierzy do Polskiego Korpusu Przysposobienia, który później wzbogacił nazwę o nowy człon:

[35] *Rozkaz dowódcy 2. Korpusu generała dywizji Władysława Andersa*, „Orzeł Biały" 2 VI 1946, 22 (209), s. 1.

[36] Ibidem.

[37] Ibidem.

http://rcin.org.pl

„i Rozmieszczenia". Polski rząd stwierdził, że decyzja w sprawie PKPR i demobilizacji została powzięta przez władze brytyjskie jednostronnie, bez zgody i wiedzy czynników polskich. Dramat żołnierzy WP dopełnia losy władz RP na uchodźstwie, które po 1943 r. stawały się powoli dla naszych zachodnich sojuszników (głównie Wielkiej Brytanii) bardziej intruzami niż gośćmi.

W recenzowanym wydawnictwie źródłowym zauważyłem kilka zagadnień wymagających korekty, uzupełnień oraz uwzględnienia nowej literatury przedmiotu, która ułatwi czytelnikom dotarcie do bardziej szczegółowych rozważań na tematy obecne w publikacji. Wskazane monografie, studia i artykuły przybliżą również innych polityków, spoza struktur rządowych, oraz dyplomatów, ekspertów i publicystów, którzy byli zaangażowani w istotne inicjatywy władz polskich na uchodźstwie.

Uwagi szczegółowe:

– Na s. 8 („Wstęp") można było dodać, że w czasie podróży Arciszewskiego do Londynu (związanej z jego nominacją na stanowisko następcy prezydenta RP w zamian za gen. Sosnkowskiego), podczas międzylądowania w Rabacie, działacz PPS-WRN spotkał się z premierem Mikołajczykiem, któremu zreferował sytuację w okupowanej Polsce oraz odradzał wyjazd do Związku Sowieckiego na spotkanie z Józefem Stalinem. Arciszewski argumentował, że Sowieci będą się starali zmarginalizować pozycję polityczną premiera wśród aliantów oraz zachęcić do pogodzenia się z drugoplanową rolą, o ile nie dalszą, w sowietyzowanej Polsce. Co zresztą stało się niebawem faktem, kiedy Stalin podpisał umowę z Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego w sprawie przejęcia administracji na terenach zajętych przez Armię Czerwoną. Sowiecki dyktator podkreślił na dodatek, iż to właśnie moskiewski komitet stanowi prawowitą władzę w Polsce.

– Począwszy od s. 34 do końca tomu sugeruję skonfrontowanie wszystkich wypowiedzi ministra Stanisława Sopickiego z jego pamiętnikami (IPMS, sygn. 181). To kopalnia wiedzy na temat działalności rządu, wzbogacona komentarzami dotyczącymi wydarzeń w „polskim Londynie" po zakończeniu wojny. Przykładowo Sopicki omówił szczegółowo debatę w dniach 20–21 maja 1946 r. odnośnie do przyszłości PSZ. Uwydatnił sprawę parady zwycięstwa, w której nie uczestniczyła delegacja polska. Wielokrotnie komentował wydarzenia w kraju i zwracał uwagę na zachowanie społeczeństwa w obliczu sowietyzacji Polski. Podnosił temat zachodniej i wschodniej granicy Polski z jednoczesnym uwzględnieniem wypowiedzi innych polityków z rządu RP. Sugeruję wykorzystanie również artykułu niżej podpisanego, *Działalność polityczna i poglądy Stanisława Sopickiego 1941–1976*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały" 4, 1999, s. 241–260.

http://rcin.org.pl

– Na s. 38 pojawia się informacja na temat Komitetu dla Spraw Krajowych. Zalecam wykorzystanie w aparacie naukowym monografii Anny Pachowicz, *Komitet Ministrów dla Spraw Kraju 1939–1945*, Warszawa 2010.

– Na s. 43 przy omówieniu relacji ze Stolicą Apostolską obowiązkowa wydaje się lektura wyboru dokumentów przygotowanego przez Jana Żaryna, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie*, Warszawa 1998.

– Na s. 66 pojawiła się informacja na temat Trybunału Wojskowego w Norymberdze, który przygotował niezwykle ważny akt oskarżenia przeciwko niemieckim zbrodniarzom wojennym. Wydawcy nie zasygnalizowali dalej, że 5 listopada 1945 r. w tej sprawę rząd RP opracował notę protestacyjną w sprawie pominięcia Polski jako sygnatariusz aktu oskarżenia (dokument przygotowały: USA, Wielka Brytania i Związek Sowiecki). Cały dokument można odszukać w pracy *Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991*, oprac. i red. A. Suchcitz, W. Rojek, L. Maik, Londyn 1997, s. 31–35.

– Na s. 80 i dalej w kontekście polskiej placówki dyplomatycznej w Kanadzie oraz relacji polsko-kanadyjskich proponuję odwołanie się do monografii Sławomira Moćkuna, *Bezpieczna przystań. Kanada i Polonia kanadyjska wobec Polski i Polaków w latach 1939–1945*, Warszawa 2015.

– Na s. 106 co do postaci Bronisława Hełczyńskiego proponuję wykorzystać poświęcone mu studium: M. Szczerbiński, G. Wieczorek, *Legionista, naukowiec, polityk. Życie i działalność profesora Bronisława Hełczyńskiego 1890–1978 w kraju i na obczyźnie*, w: *Między historią a prawem*, red. P. Leszczyński, R. Nir, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 9–37.

– Na s. 155 dorobek naukowy Instytutu Wschodniego „Reduta" omówili już wcześniej: M.S. Wolański, *Kierunki działania i funkcje Instytutu Wschodniego „Reduta"*, „Przegląd Wschodni" 5, 1998, s. 171–182; T. Wolsza, *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/45–1953*, Warszawa 2005.

– Na s. 184 pojawiła się informacja na temat przygotowania „Poradnika dla zamierzających powrócić do Kraju". O ile mi wiadomo, taka broszurka nie ujrzała światła dziennego przez kilka lat powojennych. Przełomową datę w tej kwestii stanowił rok 1948. Wówczas dzięki staraniom rządu RP na uchodźstwie ukazała się instrukcja regulująca problem powrotu do kraju Polaków, których wydarzenia z lat 1939–1945 zatrzymały poza granicami ojczyzny, T. Wolsza, *Dylematy Polaków na uchodźstwie w ujęciu władz RP na obczyźnie*, w: *Polska w Europie i świecie w XX stuleciu. Prace ofiarowane Panu Profesorowi Marianowi Leczykowi w 75-lecie urodzin*, red. H. Parafianowicz, Białystok 2001, s. 375–384.

http://rcin.org.pl

– Na s. 262 do wymienionej literatury przedmiotu na temat szkolnictwa w 2 KP można dodać nową publikację Anety Hoffmann, *Szkolnictwo wojskowe i cywilne dla żołnierzy 2 Korpusu Polskiego (1943–1947)*, Katowice–Warszawa 2024.

– Na s. 267 do wskazanej literatury przedmiotu na temat harcerstwa poza krajem można dopisać publikację Marka Wierzbickiego, *Harcerz, żołnierz, obywatel. Zygmunt Lechosław Szadkowski (1912–1995)*, Lublin 2016. Wątki dotyczące Związku Harcerstwa Polskiego znajdują się również w zasygnalizowanej wyżej biografii Kazimierza Sabbata pióra Jacka Krzysztofa Danela.

– Na s. 273–274 wydawcy zamieścili notę rządu RP na uchodźstwie z 24 maja 1946 r. w sprawie brytyjskiego planu związanego z rozwiązaniem PSZ. Warto było przynajmniej wspomnieć, że w tej samej kwestii wystosował orędzie prezydent Raczkiewicz. Treść dokumentu znajduje się w pracy: *Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991*, oprac. i red. A. Suchcitz, W. Rojek, L. Maik, Londyn 1997, s. 51–52.

– Na s. 314 w związku z pogromem kieleckim 4 lipca 1946 r. odsyłam Wydawców do mojej monografii *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945–1950*, w której umieściłem cały rozdział poświęcony problematyce żydowskiej (rząd RP na obczyźnie wobec emigracji Żydów z kraju i pogromu kieleckiego, s. 239–246). Identyczną sugestię mam na temat stanowiska władz RP na uchodźstwie w sprawie polskiego zbrojnego podziemia niepodległościowego (czyli tzw. drugiej konspiracji, s. 330). Sprawę tę omówiłem szczegółowo w rozdziale „Problem «rozładowania lasów» w kraju w ujęciu władz RP na obczyźnie", s. 77–90. Z kolei w sprawie referendum z 30 czerwca 1946 r. (s. 332) można było wykorzystać kolejny rozdział, „W «polskim» Londynie o głosowaniu ludowym 30 VI 1946 r.", s. 170–177.

– Na s. 326 Wydawcy przy analizie protokołu Rady Ministrów z 16 lipca 1946 r. zasygnalizowali, że władze komunistyczne w Polsce wysuwały pogróżki wobec mieszkańców Krakowa z powodu protestu studentów 3 maja 1946 r. Nie neguję tej informacji. Dodałbym wszakże jeszcze jeden powód. Był to opublikowany 4 lipca 1946 r. w prasie lokalnej wynik głosowania ludowego (dla miasta Krakowa), którego komuniści nie zdążyli ocenzurować („W niektórych rejonach kraju np. w Krakowie opinia publiczna poznała prawdziwe wyniki, a ogłoszenie spreparowanych danych po 12 dniach od głosowania było wyraźnym i oczywistym dowodem ich sfałszowania", S. Ligarski, *O fałszerstwach wyborczych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej — głos w dyskusji*, w: *Wybory i referenda w PRL*, red. S. Ligarski, M. Siedziako, Szczecin 2014, s. 47). Po tych wydarzeniach

http://rcin.org.pl

mieszkańcy Krakowa zostali „wyróżnieni" Nową Hutą, która z uwagi na zatrudnienie kilku tysięcy robotników miała zmienić inteligenckie oblicze miasta i jego okolic.

Poczynione w niniejszym artykule recenzyjnym uwagi, sprostowania i uzupełnienia sporządziłem z prostej przyczyny. Wydawcy przygotowali pierwszy tom protokołów Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (na uchodźstwie) za okres wrzesień 1945 — lipiec 1946. Kolejne są w realizacji. W trosce o ich poziom naukowy wskazałem na pojawiające się mankamenty, których można by uniknąć. Zaproponowałem jednocześnie dodatkowe wykorzystanie pominiętej, *nota bene* obowiązkowej, literatury przedmiotu, powszechnie dostępnej, bez konieczności badań poza granicami kraju.

Critical Notes on the First Volume of the Continued Edition of the Minutes of the Council of Ministers of the Polish Government-in-Exile

Following the loss of recognition by the major powers on 5 July 1945, Tomasz Arciszewski's Polish Government-in-Exile focused on re-establishing the Polish State-in-Exile under the constraints of displacement. Its primary objective was to ensure optimal living conditions for compatriots who chose to remain abroad. This included facilitating language acquisition in host countries, securing employment, providing Polish-language education for youth, supporting opportunities for further education, ensuring access to medical care, and promoting engagement with culture, the arts, and the press. Additionally, the government encouraged participation in religious, historical, and patriotic ceremonies, as well as in sporting and scientific events. The minutes of the Council of Ministers of the Republic of Poland (in Exile) from September 1945 to July 1946, presented in this volume, document these activities.

Bibliografia

Edycje źródłowe

Dokumenty rządu RP na obczyźnie. Suplementy do tomów I–VIII protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej październik 1939 — sierpień 1945, oprac. Wojciech Rojek, współpr. Andrzej Suchcitz, Oficyna Wydawniczo-Drukarska „Secesja", Kraków 2010.

Duraczyński Eugeniusz, Turkowski Romuald, *O Polsce na uchodźstwie. Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997.

http://rcin.org.pl

Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951–1952, wybór, wstęp, oprac. Witold Wasilewski, t. 1–3, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2017–2020.

Polski ruch ludowy na emigracji (1944–1954) dokumenty i materiały, cz. 1, nota wydawnicza, wprowadzenie, oprac. i wybór Romuald Turkowski, Wyższa Szkoła Umiejętności Zawodowych w Pińczowie, Kielce 2005.

Polski ruch ludowy na emigracji (1954–1968) dokumenty i materiały, cz. 2, nota wydawnicza, wprowadzenie, oprac. i wybór Romuald Turkowski, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (na uchodźstwie) 1945–1990, t. 1: *Wrzesień 1945 — lipiec 1946*, red. Jarosław Rabiński, oprac. dokumentów Bartosz Czajka, Michał Dworski, Jarosław Rabiński, Kamil Świderski, kwerendy uzupełniające Jadwiga Kowalska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2024.

Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej. Posiedzenia plenarne, t. 1: *Styczeń 1940 — czerwiec 1940*, red. Jarosław Rabiński, Bartosz Czajka, oprac. dokumentów Bartosz Czajka, Michał Dworski, Jadwiga Kowalska, Kamil Świderski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2023.

Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991, oprac. i red. Andrzej Suchcitz, Wojciech Rojek, Ludwik Maik, Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, Londyn 1997.

Żaryn Jan, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 1998.

Opracowania

5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947, red. Andrzej Suchcitz, Wydawnictwo Fundusz Pomocy Wdowom, Sierotom i Inwalidom 5 Kresowej Dywizji Piechoty, Londyn 2012.

Adamczyk Arkadiusz, *Piłsudczycy w izolacji (1939–1954). Studium z dziejów struktur i myśli politycznej*, Instytut Józefa Piłsudskiego, Bełchatów–Warszawa 2008.

Bagieński Witold, *Przyczynek do historii emigracyjnej prasy „prokrajowej"*, w: *Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego 1945–1990*, red. Tadeusz Wolsza, Sebastian Ligarski, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2010, s. 301–335.

Basak Adam, *Historia pewnej mistyfikacji. Zbrodnia katyńska przed Trybunałem Norymberskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993.

Bitwy generała Władysława Andersa, red. Bogusław Polak, Waldemar Handke, Zenon Jóźwiak, Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego, Leszno 2007.

„Błękitna Armia" i jej dowódca gen. Józef Haller, red. Bogusław Kopka, Jan Tarczyński, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, Warszawa 2017.

http://rcin.org.pl

Borowiak Mariusz, *Admirał. Biografia Józefa Unruga*, Oficyna Wydawnicza FINNA, Gdańsk 2004.

Cenckiewicz Sławomir, *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Towarzystwo Przyjaciół Instytutów Józefa Piłsudskiego Zagranicą, Wydawnictwo LTW, Warszawa 2005.

Ceranka Paweł, *Urząd Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2021.

Chojnacki Paweł, *Reemigrejtan. Kiedy Zygmunt Nowakowski wróci wreszcie do Krakowa?!*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2019.

Danel Jacek Krzysztof, *Orędownik niepodległości. Kazimierz Sabbat 1913–1989*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2015.

Derwiński Zdzisław, *W okowach Wielkiej Trójki: polityka zagraniczna rządu Rzeczypospolitej Polskiej na obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipiec 1943 — 28 listopad 1944)*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2015.

Droga ku wojnie. Polityka europejska i amerykańska w przededniu II wojny światowej, red. Tadeusz Kisielewski, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999.

Duraczyński Eugeniusz, *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Książka i Wiedza, Warszawa 1993.

Dworski Michał, *Centrum Badań nad Historią Polskiego Państwa na Uchodźstwie KUL (wersja zaktualizowana)*, w: *Materiały z I Zjazdu badaczy Polonii*, oprac. Jacek Gołębiowski, Maria Furtak, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2022, s. 89–96.

Fabisz Dariusz, *Generał Lucjan Żeligowski 1865–1947. Działalność wojskowa i polityczna*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2007.

Friszke Andrzej, *Życie polityczne emigracji*, Biblioteka „Więzi", Warszawa 1999.

Gotowiecki Paweł, *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziem Północno-Wschodnich RP (1942–1955)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2012.

Habielski Rafał, *Niezłomni, nieprzejednani. Emigracyjne „Wiadomości" i ich krąg 1940–1981*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.

Habielski Rafał, *W służbie teraźniejszości. Glosa do twórczości Mariana Kukiela*, w: Marian Kukiel, *Historia w służbie teraźniejszości i inne pisma emigracyjne*, słowo wstępne, wybór i oprac. Rafał Habielski, Instytut Badań Literackich, Warszawa 1994, s. 5–27.

Habielski Rafał, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Biblioteka „Więzi", Warszawa 1999.

Henryk Paszkiewicz wydobyty z zapomnienia, red. Małgorzata Dąbrowska, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Łódzki, Łódź–Warszawa 2019.

Hładkiewicz Wiesław, *Elita polityczna emigracji polskiej w Londynie 1945–1972*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997.

Hoffmann Aneta, *Szkolnictwo wojskowe i cywilne dla żołnierzy 2 Korpusu Polskiego (1943–1947)*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Katowice–Warszawa 2024.

Hułas Magdalena, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 — lipiec 1943*, Instytut Historii PAN, Warszawa 1996.

Jędrzejewicz Wacław, *Polonia amerykańska w polityce polskiej. Historia Komitetu Narodowego Amerykanów Polskiego Pochodzenia*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2006.

http://rcin.org.pl

Kaczmarski Krzysztof, *O Wielką Polskę na wojennym wychodźstwie. Stronnictwo Narodowe wobec rządu gen. Władysław Sikorskiego (1939–1943)*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Rzeszów 2013.

Kamiński Marek Kazimierz, *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2005.

Kamiński Marek Kazimierz, *Zarys polityki zagranicznej rządu RP na obczyźnie 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Zbigniew Błażyński, Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, Londyn 1994, s. 636–773.

Kamiński Stanisław, *Generał dywizji Bronisław Bolesław Duch (1896–1980)*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

Kania Krzysztof, *Edward Bernard Raczyński 1891–1993. Dyplomata i polityk*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2014.

Katelbach Tadeusz, *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia publicznego Kazimierza Sosnkowskiego*, prolog Sławomir Cenckiewicz, oprac. Jerzy Kirszak, Wydawnictwo LTW, Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, Łomianki–Warszawa 2017.

Kirszak Jerzy, *Generał Roman Szymański. Żołnierz Pierwszej Kompanii Kadrowej, zdobywca Monte Cassino*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2019.

Kisielewski Tadeusz, *Federacja Środkowo-Europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1991.

Ligarski Sebastian, *O fałszerstwach wyborczych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej — głos w dyskusji*, w: *Wybory i referenda w PRL*, red. Sebastian Ligarski, Michał Siedziako, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Szczecin 2014, s. 45–65.

Londyńska reduta, t. 1: *Władysław Raczkiewicz (1885–1947)*, red. nauk. Jarosław Kłaczkow, Mirosław Golon, Krzysztof Kania, Zbigniew Girzyński, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.

Londyńska reduta, t. 2: *Prezydenci RP na uchodźstwie i działalność polskiej emigracji niepodległościowej*, red. nauk. Jarosław Kłaczkow, Mirosław Golon, Krzysztof Kania, Zbigniew Girzyński, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.

Łukasiewicz Sławomir, *Partia w warunkach emigracji. Dylematy Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja" 1945–1994*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Lublin–Warszawa 2014.

Machcewicz Paweł, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Biblioteka „Więzi", Warszawa 1999.

Machcewicz Paweł, *„Monachijska menażeria". Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2007.

Maresch Eugenia, *Katyń 1940*, Świat Książki, Warszawa 2014.

Mierzwa Janusz, *Pułkownik Adam Koc. Biografia polityczne*, Historia Iagellonica, Kraków 2006.

Moćkun Sławomir, *Bezpieczna przystań. Kanada i Polonia kanadyjska wobec Polski i Polaków w latach 1939–1945*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2015.

http://rcin.org.pl

Nurek Mieczysław, *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009.

Od Ankony do Bolonii 1944–1945. Studia i materiały do dziejów 2. Korpusu Polskiego, red. nauk. Waldemar Handke, Zenon Jóźwiak, Bogusław Polak, Michał Polak, Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego, Leszno 2016.

Orłowski Marek, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2007.

Oskar Halecki i jego wizja Europy, red. Małgorzata Dąbrowska, t. 1–3, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Łódzki, Warszawa–Łódź 2012–2014.

Pachowicz Anna, *Komitet Ministrów dla Spraw Kraju 1939–1945*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010.

Paczkowski Andrzej, *Stanisław Mikołajczyk, czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Agencja Omnipress, Warszawa 1991.

Poczet prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie w latach 1939–1990, red. nauk. Rafał Habielski, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Białystok 2015.

Polskie Państwo na Uchodźstwie 1939–1991. Stan Badań i perspektywy badawcze, red. Jarosław Rabiński, Michał Dworski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2024.

Potomski Piotr, *Generał broni Stanisław Władysław Maczek (1892–1994)*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

Rabiński Jarosław, *Stronnictwo Pracy we władzach naczelnych Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939–1945*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.

Rutkowski Tadeusz Paweł, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.

Siwik Anna, *Polskie uchodźstwo polityczne. Socjaliści na emigracji w latach 1956–1990*, Oficyna Wydawnicza „Abrys", Kraków 2002.

Siwik Anna, *PPS na emigracji w latach 1945–1956*, Księgarnia Akademicka, Kraków 1998.

Słownik biograficzny Polskiego Państwa na Uchodźstwie, t. 1: *Członkowie I i II Rady Narodowej RP*, red. Jarosław Rabiński, Wydawnictwo KUL, Lublin 2022, t. 2: *Członkowie III i IV Rady Narodowej RP*, red. Jarosław Rabiński, Bartosz Czajka, Wydawnictwo KUL, Lublin 2024.

Stanek Piotr, *Stefan Korboński (1901–1989). Działalność polityczna i społeczna*, Warszawa 2014.

Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony, red. Małgorzata Dąbrowska, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Łódzki, Warszawa–Łódź 2016.

Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947), red. Piotr Chmielowiec, Krzysztof A. Tochman, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Rzeszów–Warszawa 2019.

Suchcitz Andrzej, *Rząd Tomasza Arciszewskiego listopad 1944 — lipiec 1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Zbigniew Błażyński, Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, Londyn 1994, s. 356–385.

Sudoł Adam, *Edward Franciszek Szczepanik. Ostatni premier rządu RP na uchodźstwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Bydgoskiego im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2009.

http://rcin.org.pl

Szczerbiński Marek, *Harcerz, żołnierz, polityk — Ryszarda Kaczorowskiego służba ojczyźnie*, w: *Z dziejów Polski i emigracji (1939–1989). Księga dedykowana byłemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Ryszardowi Kaczorowskiemu*, red. Marek Szczerbiński, Tadeusz Wolsza, Instytut Kultury Fizycznej Poznańskiej AWF w Gorzowie, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 19–25.

Szczerbiński Marek, Wieczorek Grzegorz, *Legionista, naukowiec, polityk. Życie i działalność profesora Bronisława Hełczyńskiego 1890–1978 w kraju i na obczyźnie*, w: *Między historią a prawem*, red. Paweł Leszczyński, Roman Nir, Marek Szczerbiński, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Gorzowie Wlkp., Gorzów Wielkopolski 2007, s. 9–37.

Szubtarska Beata, *Niezwykłe misje... Tadeusz Romer (1894–1978) dyplomata RP w świecie dyktatur i wojen*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Piotrków Trybunalski 2014.

Tarka Krzysztof, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Oficyna Wydawnicza „Rytm", Warszawa 2003.

Tarka Krzysztof, *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2009.

Tebinka Jacek, *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 1998.

Trudzik Artur, *Myśl społeczno-polityczna Polskiego Ruchu Wolnościowego (PRW „NiD") w latach 1945–1955*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2010.

Trudzik Artur, *Polski Ruch Wolnościowy „Niepodległość i Demokracja" i jego organ prasowy — „Trybuna". Dzieje ruchu, periodyku i innych czasopism wydawanych przez PRW „NiD"*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2009.

Turkowski Romuald, *Parlamentaryzm polski na uchodźstwie 1945–1972*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2001.

Turkowski Romuald, *Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Zbigniew Błażyński, Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, Londyn 1994, s. 386–454.

Wawer Zbigniew, *Monte Cassino. Walki 2. Korpusu Polskiego*, Bellona, Warszawa 2009.

Wawer Zbigniew, *Organizacja polskich wojsk lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Instytut Historii PAN, Bellona, Warszawa 1992.

Wawer Zbigniew, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 — marzec 1942*, Międzynarodowa Szkoła Menadżerów, Warszawa 2001.

Werra Zbigniew, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.

Wieczorek Grzegorz, *Generał Kazimierz Glabisz (1893–1981). Zarys biografii*, Polskie Towarzystwo Naukowe Kultury Fizycznej Sekcja Historii, Gorzów Wielkopolski 2007.

Wierzbicki Marek, *Harcerz, żołnierz, obywatel. Zygmunt Lechosław Szadkowski (1912–1995)*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Lublin 2016.

Wojewódzki Ireneusz, *Kazimierz Sosnkowski podczas II wojny światowej. Książę niezłomny czy Hamlet w mundurze*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009.

Wolański Marian S., *Kierunki działania i funkcje Instytutu Wschodniego „Reduta"*, „Przegląd Wschodni" 5, 1998, s. 171–182.

http://rcin.org.pl

Wolsza Tadeusz, *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 r.*, Wydawnictwo Zysk i s-ka, Poznań 2018.

Wolsza Tadeusz, *Dylematy Polaków na uchodźstwie w ujęciu władz RP na obczyźnie*, w: *Polska w Europie i świecie w XX stuleciu. Prace ofiarowane Panu Profesorowi Marianowi Leczykowi w 75-lecie urodzin*, red. Halina Parafianowicz, Libra, Białystok 2001, s. 375–384.

Wolsza Tadeusz, *Działalność polityczna i poglądy Stanisława Sopickiego 1941–1976*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały" 4, 1999, s. 241–260.

Wolsza Tadeusz, *„Katyń to już na zawsze katy i katowani". W „polskim Londynie" o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956)*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2008.

Wolsza Tadeusz, *Przygotowanie i przebieg wizyty gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego w USA w 1946 r. (raport ze zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum Sikorskiego w Londynie)*, „Dzieje Najnowsze" 29, 1997, 2, s. 153–170.

Wolsza Tadeusz, *Rząd bez władzy? Uwagi na temat działalności rządu RP na obczyźnie w latach 1939–1989. Przegląd i postulaty badawcze*, „Dzieje Najnowsze" 42, 2010, 4, s. 105–113.

Wolsza Tadeusz, *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945–1950*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1998.

Wolsza Tadeusz, *Sport i kultura fizyczna w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich oraz 2 Korpusie Polskim (1940–1946)*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2025.

Wolsza Tadeusz, *Sprawa wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej w działalności polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu (do połowy lat pięćdziesiątych)*, w: *Zbrodnia Katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. Sławomir Kalbarczyk, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2010, s. 109–131.

Wolsza Tadeusz, *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/45–1953*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2005.

Wysocki Tadeusz Antoni, *1 Polska Dywizja Pancerna 1939–1947. Geneza i dzieje*, Bellona, Warszawa 1994.

Zaćmiński Andrzej, *Emigracja polska w Wielkiej Brytanii wobec możliwości wybuchu III wojny światowej 1945–1954*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2003.

„Zeszyty Historyczne" z perspektywy półwiecza, red. Sławomir M. Nowinowski, Rafał Stobiecki, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2017.

Ziętara Paweł, *Anders, Korboński, Sieniewicz... Szkice z dziejów Drugiej Wielkiej Emigracji*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2016.

Zuziak Janusz, *Generał Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Agencja Wydawnicza „Ajaks", Pruszków 1997.

Życie i działalność Prezydenta RP na uchodźstwie Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie, red. Paweł Gotowiecki, Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim, Ostrowiec Świętokrzyski 2015.

http://rcin.org.pl

Biogram: Tadeusz Wolsza, prof. dr hab., pracownik naukowy Wydziału Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy oraz Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Prowadzi badania naukowe na temat zbrodni katyńskiej, historii więziennictwa w Polsce po 1945 r., dziejów polskiej emigracji politycznej po 1945 r. oraz historii sportu; kontakt: mwolsza@wp.pl.

Author: Tadeusz Wolsza, professor, researcher at the Faculty of Political Science and Administration at Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz and Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences. He conducts research on the Katyn Massacre, the history of the prison system in Poland after 1945, the history of Polish political emigration after 1945, and the history of sport; contact: mwolsza@wp.pl.

http://rcin.org.pl